

Reklamsvenska 2

GUD, NATUREN ELLER SVENSKA AKADEMIEN

Följande replikskifte kan vid första anblicken verka en smula barnsligt, men efter en stunds reflexion inser nog de flesta att saken är allt annat än barnslig.

- Hörrudu, vad heter det egentligen?
- Titta i ordboken, så får du veta.
- Jamän, hur vet ordboken vad det ska heta?

När vi vill ha besked om ett ords stavning, böjning, betydelse eller fraseologi (uttrycksätt), då rådfrågar vi en lämplig ordbok. Svaret ifrågasätts (normalt) aldrig, utan noteras tacksamt som ett odiskutabelt faktum.

Men på vilken grund vilar ordboken – Gud, naturen eller Svenska Akademien? Och enligt vilka principer skiljer den rätt från fel i språkbruket?

ETT LAND, ETT FOLK, ETT SPRÅK

Vårt modersmål har inte alltid funnits. Svenskan som ett eget språk kan följas 900 år tillbaka i tiden, men det är ett språk som undergått stora förändringar.

När den svenska nationalstaten började byggas under 1500-talet behövdes, av politiska skäl, ett gemensamt skriftspråk. Eftersom makten bodde i Mälardalen lades dessa dialekter till grund för skriven rikssvenska.

Ett första steg var att standardisera uttal, böjning och stavning. Det gick inte av sig självt; ännu i början av 1700-talet kunde t ex ordet *och* stavas på elva olika sätt. Och det stora uppdraget – att odla fram ett svenskt kulturspråk som inte bara dög åt förvaltningen, utan även åt litteraturen och vetenskapen – det tog sekler.

Kanske hade arbetet gått fortare om alla varit överens om målet, men synen på språket har varierat från tid till tid. Vi ska nu peka på huvudståndpunkterna.

ROMANTIK OCH NATURALISM

Språket förändras kontinuerligt i takt med att det omgivande samhället förändras. Det är självklart; mindre självklart är hur man ska se på språkförändringarna.

Under 1800-talets första hälft (romantiken) menade man att språket var en spegling av folksjelen, och därför sågs varje förändring som ett steg bort från det genuina och goda språkbruket; lånord och nymodigheter brännmärktes. Det olösliga dilemmat för denna ståndpunkt var (och är) att bestämma *var* i historien språkvården ska hämta sina förebilder. Räcker det om vi backar en generation? Eller ska vi tala och skriva som Gustav Vasa? Eller varför inte ta det säkra före det osäkra och lansera fornsvenskan som evigt högsta norm?

Under 1800-talets senare hälft (naturalismen) slog det naturvetenskapliga synsättet igenom. Språket uppfattades nu som en "organism" som utvecklas i enlighet med naturens lagar. Alla förändringar var således nödvändiga, och språkvård blev något naturvidrigt.

DAGENS SPRÅKVÅRD

Språkvårdens romantiska och naturalistiska perioder tillhör 1800-talet (vilket inte hindrar att den romantiska åsikten fortfarande är vanlig i insändarspalterna).

Dagens språkvård står mitt emellan ytterligheterna: språkliga uttryck bedöms efter hur *ändamålsenliga* de är. Å ena sidan måste språket vara stabilt för att fungera som kommunikationsmedel; det går alltså inte att godkänna vilka avvikelser som helst (se resten av foldern). Å andra sidan måste språket kunna anpassas efter tidens förändringar och stundens uttrycksbehov. Sker det på ett funktionellt sätt, har det språkvårdens välsignelse.

FELSTAVADE ORD

Att kunna stava hyggligt bra är viktigt av två skäl. Det första är praktiskt: vi kan t ex inte slå upp ett ord om vi inte vet hur det skrivs. Det andra skälet är socialt: det är ett stigma att stava dåligt i ett skriftsamhälle som vårt.

- **arbetsam** stavas med ett *s*.
- **skilja** är ett oregelbundet verb som gör sig kvitt bokstaven *j* när det böjs: *skilde, skilt, skild*.
- **tygen**, inte "tygeln", i uttrycket *allt vad tygen håller* (så mycket man orkar). Ordet *tyg* används här i den äldre betydelsen 'don, redskap' (jfr: skrivtyg, verktyg).
- **korrumpera** med *m*, men *korruption* utan *m*.
- **sant** stavas med ett *n*. Det vet alla; ändå är det lätt att i hastigheten snegla på grundformen *sann* och åstadkomma en försmädlig felstavning. Nu finns det några enkla men mycket nyttiga stavningsregler som effektivt förhindrar många av de vanligaste felstavningarna.
REGEL 1: *M* och *n* dubbleras aldrig framför *d* och *t*.
Exempel: Vi skriver *klämma* men *klämt*, *känna* men *känt*, *tunn* men *tunt*, *tömma* men *tömt*.
- REGEL 2: *M* dubbelskrivs aldrig i ordslut, utom i tre undantagsfall: *damm*, *lamm* och *ramm*.
- REGEL 3: Alla ord på *dom* och *rom* stavas med ett *m*.
Exempel: *domare*, *romare*, *döma*.
- **förståeligt** tappar (förståeligt nog) ofta bokstaven *e*.
- **portmonnä** (med två *n*) har en smålurig stavning, så också *girland* (med *d*), *honnör*, *kolossal*, *meddelsam*.
- **Stendhal** (uttal: stängda'll), den franske författaren, blir gärna "Stendahl" på svenska. Ett annat svårstavat utländskt namn är *Giuseppe* (uttal: djose'ppe).
- **genre** (uttal: sjanger) betyder ju 'stilart', men vill man ändå slå upp ordet, måste man veta hur det stavas.
- **Ecuador** skrivs landet, ej "Equador" (med *q*).
- **ljuta** förekommer endast i uttrycket *ljuta döden* (dö); det vanligare likalydande ordet skrivs *gjuta* (*göt, gjutit*), t ex *gjuta* betong/järn/tårar/olja på vågorna.

FELBÖJDA ORD

Redan de språkregler som rymms i huvudet på en fem-åring spränger pärmarna på en lärobok i grammatik; det är alltså inte konstigt att vi ibland snavar på orden.

- **medeltida** tillhör en liten grupp oböjliga adjektiv som slutar på bokstaven *-a*, dvs även när de används om en man. Det heter därför *den medeltida mannen*, liksom *den långväga/övermaga/extra/urbota/grannlaga mannen*.
- **två dollar** är riktig svenska, inte "dollars" med engelskt plural-s. Beträffande tecknet "\$" ska det inte användas i vanlig löpande text; man skriver ut ordet *dollar*. Regeln gäller för övrigt även för andra tecken, t ex % (skriv: *procent*), § (skriv: *paragraf*), ° (skriv: *grader*).
- **schlager** böjs inte i flertal; varianten "schlagern" har (återigen) fått en engelsk pluraländelse, som i det här fallet dessutom hängts på ett tyskt lånord.
- **svensklärare**, liksom *engelsk-* och *tysklärare*, heter det; varianten "svenskalärare" (med *a*) är alltså fel. Det här är ett s k *kronolektiskt språkdrag*, vilket betyder att det skiljer åldersgrupperna åt; den felaktiga ordböjningen förekommer nästan bara hos den yngre generationen.
- **konstfrusen** kan en isbana vara, men inte "konstfryst"; det blir tårta på tårta, dvs en tautologi.
- **fofnötter** är självklart en rolighet, liksom "följetänger"; det heter *fofnoter* resp *följetonger* i flertal.
- **mobbing** (med *n*) är svenska, *mobbing* är engelska.
- **australier**, inte "australiensare", är den benämning som i dag rekommenderas för invånarna i Australien.
- **israeler** kallas de som bor i dagens Israel, medan ordet *israeliter* avser folkstammarna i det forntida Israel.
- **hålla sina fiender stången** heter det på riktig svenska, inte "stångna", som man kan tro. Det är nämligen vårt vanliga ord *stång* i bestämd form som används här, och det uttalas med samma betoning som ordet *sången*.
- **katt** blir *katter* i plural, medan *kattor* är plural av *katta*. Anslaget *Kattor förbjudna!* gäller alltså inte hankatter.

FÖRVÄXLADE ORD

Ord kan likna varandra till utseendet eller funktionen, ibland så mycket att de blir goda språkvårdsexempel.

- **skrupellös/skrupulös** måste hållas isär: *skrupellös* (eller *skrupelfri*) är den som saknar skrupler (betänkligheter); *skrupulös* betyder 'mycket noggrann, samvetsgrann'.
- **fira/högtidlighålla/hedra** används ibland på ett ganska tanklöst sätt. Så här ska det vara: man *firar* en glad tilldragelse, man *högtidlighåller* minnet av en allvarlig, och man *hedrar* minnet av någons död.
- **rättmätig/rättvis** kan inte byta plats: *rättmätig* betyder 'befogad, motiverad', t ex *rättmätiga krav*, *rättmätig vrede*; *rättvis* används om betyg, domslut, matchresultat m m.
- **motivering/motivation** måste hållas isär av samma skäl som vi skiljer mellan förnuft och känsla: *motivering* är argumenten för en åsikt eller handling; *motivation* är vår känslomässiga benägenhet att handla på ett visst sätt.
- **fodra/fordra**: foder *fordras* (krävs) för att *fodra* en rock.
- **jämt/jämmt** – synonyma varianter? Nej, *jämt* betyder 'alltid' och förekommer i uttryck som *ständigt och jämt*; *jämmt* (med *n*) används i övriga fall, t ex i *nätt och jämnt*.
- **chans/risk** är motsatsord: *chans* används om det som är önskvärt; *risk* används om det vi vill slippa. Man kan alltså inte säga: "Chansen är stor att skadan aldrig läks".
- **försitta/försätta** förväxlas ofta: *försitta* (med böjningen *försatt*, *försuttit*) används i uttryck som *försitta sin chans*, *han försatt* (alltså ej "försatte") *tillfället*; verbet *försätta* (*försatte*, *försatt*) används i uttryck som *försätta på fri fot*, *Han försatte oss i en svår situation*.
- **tjugohundratalet/tvåtusentalet** – vad ska det heta? Ofta tolkas uttrycken som konkurrerande synonymer, men det är inte lyckat. Jämför: *Mitten av tjugohundratalet* motsvarar år 2050, men *mitten av tvåtusentalet* motsvarar 2500; skillnaden är de facto 450 år. Rimlig slutsats: vårt nya sekel (perioden 2000–2099) bör kallas *tjugohundratalet*, och vårt nya årtusende (perioden 2000–2999) bör kallas *tvåtusentalet*.

MISSFÖRSTÅDDA ORD

Konstiga främmande ord ser i alla fall främmande ut, medan konstiga inhemska ord kan lura oss med sitt oskyldiga svenska utseende. Här är några exempel.

- **bestickande** sägs om något, t ex ett resonemang, som vid första påseende verkar riktigt/rimligt men som vid en närmare granskning inte håller måttet. Ordet är alltså negativt och kan inte användas i betydelsen 'övertygande', vilket dessvärre inte är alldeles ovanligt.
- **framflytta** har två rakt motsatta betydelser, eftersom man både kan säga *fram i tiden* och *fram mot betraktaren*. Den vanligaste tolkningen är 'senarelägga'. Men lika riktig är alltså tolkningen 'tidigarelägga'. Därför är en mening som *Mötet har framflyttats* obegriplig tills den preciserats genom datering eller ett tydligare ordval.
- **ifrågasätta** ser oförargligt ut men är egentligen lömskt dubbeltydigt. Ordets positiva innebörd är 'överväga', dess negativa är 'betvivla'. Således kan en mening som *Styrelsen ifrågasätter det arvode konsulten begärt* tolkas på två helt olika men, enligt ordboken, lika korrekta sätt.
- **ha häcken full** missförstås inte till betydelsen men väl till stilen. Uttrycket uppfattas gärna som vulgärt, men det finns det ingen anledning till. För ordet *häck* syftar inte alls på den mänskliga bakdelen, utan används här i den vedertagna betydelsen 'häckvagn, skrinnda'. Och själva uttrycket har sedan gammalt använts bildligt om just den som har händerna fulla.
- **rättshaveri** betyder 'överdrivet begär att alltid ha rätt'. Den som har denna (prövande) läggning är *rättshaverisk* och kallas *rättshaverist*. Orden har alltså inget att göra med några "rättsliga haverier", som t ex justitiemord.
- **kylslagen** är ett ord som har två motsatta betydelser: dels 'lätt uppvärmd', oftast om dryck, t ex *kylslagen mjölk*, och dels 'kall', t ex *kylslaget väder*. Båda användningarna är lika korrekta; sammanhanget ger innebörden.
- **pokulera** betyder inte "diskutera", som många tycks tro, utan helt enkelt 'supa, festa'. Att dryckerna sedan kan stimulera till livlig debatt är en helt annan sak.

FELAKTIGA UTTRYCK • I

Nedan redovisas en brokig men nyttig samling språkfel: kontaminationer (sammanblandning av två uttryck), tautologier (onödig upprepning av en och samma fras), luriga prepositioner samt några logiska tokigheter.

- **slå ett nytt rekord** är en kontamination. Man *sätter ett nytt rekord* och man *slår ett gammalt rekord*. (Man kan möjligen "slå ett nytt rekord" om det just har satts.)

- **ett färre antal** är dålig svenska, eftersom ordet *färre* (liksom *många/fler/flest*) redan utsäger att det rör sig om ett antal. Rätt ska vara ett *litet/stort antal*.

- **det går allt bättre och bättre** är tårta på tårta. Det heter antingen *det går allt bättre* eller *det går bättre och bättre*, men inte båda uttrycken samtidigt. Detsamma gäller "allt större och större" (skriv: *allt större/större och större*) och "allt mer och mer" (skriv: *allt mer/mer och mer*).

- **orsaken till varför bilen stannade** är också en tautologi, liksom frasen "förklaringen till varför". Skriv: *orsaken till att resp förklaringen till att*.

- **inte lämna någon möda ospard** betyder 'göra allt som står i ens makt'. Uttrycket är etablerat, men om man tänker efter inser man genast att det är ologiskt; det borde ju heta "inte lämna någon möda spard". Nu är det här uttrycket så rotat i det allmänna språkbruket att det trots allt betraktas som korrekt svenska, även om språkvården brukar föreslå alternativa formuleringar.

- **lojal mot någon** är riktig svenska, inte "lojal med".

- **komma underfund med**, inte "om", bör det vara.

- **på Haiti/i Haiti** – vilken preposition är riktig här? Det beror på vad man talar om: ön som en geografisk plats eller som en statsbildning. Man säger *fågellivet på Haiti* (platsen) men *regeringen i Haiti* (staten).

- **det är inte tu tal om det** betyder 'det råder inget tvivel om det', t ex *Det är inte tu tal om att han ljuger*. Uttrycket är helt korrekt. Men ibland förekommer varianten "det är inte tu tal om annat" och då blir det tokigt, eftersom ordet *annat* inte syftar på någonting begripligt.

FELAKTIGA UTTRYCK • II

- **om-så-felet** är ett vanligt (om än harmlöst) logiskt fel. Exempel: *Om du svänger till vänster efter järnvägen, så ligger vårt hus en bit upp i backen.* – I en om-så-mening anger om-satsen villkoret för vad som sägs i så-satsen, men "vårt hus" ligger ju där det ligger, oavsett om någon passerar järnvägen eller ej (skriv t ex: *så ser du vårt hus*).

- **misslyckas med att göra något** heter det, men *lyckas göra något* (utan prepositionen *med*).

- **blomma ut** betyder 'vissna'; *blomma upp* betyder 'få ny livskraft'. Uttrycken förväxlas ofta.

- **avhängig av** (beroende av) heter det; tappa alltså inte bort *av*. Exempel: *Räntan är avhängig av flera faktorer*.

- **Hon har förmågan att kunna lugna alla** är en tautologi och kontamination på samma gång. Antingen *har man förmågan att göra något* eller *så kan man göra det*.

- **femton alternativ** går utmärkt bra att säga. Visserligen kommer vårt ord *alternativ* av det latinska ordet *alter* som betyder 'den andre', varför en del tror att man bara får tala om "två" alternativ. Men en sådan regel finns inte och har aldrig funnits. I svenskan har *alternativ* alltid använts om två eller flera valmöjligheter.

Att ords ursprungliga innebörd ändras är en naturlig företeelse. Ibland uppstår s k etymologiska katakreser, dvs sammansättningar av ord vars historiska betydelse är oförenliga, men just på grund av att ordens innebörd har ändrats reagerar ingen i dag över uttryck som t ex *guldplomb* (där *plomb* ytterst betyder 'bly'), *nylonlinne* (där *linne* egentligen är 'tyg av lin') eller *nattjour* (där ju *jour* är det franska ordet för 'dag').

SLUTORD

Är nu ämnet språkriktighet uttömt i och med de två foldrarna "Reklamerad svenska"? Svaret är (dessvärre eller dessbättre, beroende på läggning): *Nej, för fan!* Dessa blad bjuder bara på ett ringa urval språkfel.

Samtidigt ska sägas att den som tillägnar sig det fulla innehållet i "Reklamerad svenska" har ett bra grundskydd mot många av de vanligaste misstagen i vårt språk.

